

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
Аспірантура та ад'юнктура

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

З навчальної дисципліни
ІСТОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

обов'язкових компонент
освітньої програми третього (PhD) рівня вищої освіти

053 Психологія (юридична психологія)

За темою 5:
Методологічні засади юридичної психології

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 15.08.2023 № 8)

Розробник:

Завідувачка кафедри психології та соціології ХНУВС, доктор психологічних наук, професор Євдокімова О.О.

Рецензенти:

1. Начальник кафедри психології та педагогіки гуманітарного факультету Національної академії Національної гвардії України, кандидат психологічних наук, доцент Станіслав Ларіонов

2. Професор кафедри педагогіки та психології факультету № 3 Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор психологічних наук, професор Наталія Мілорадова.

Лекція за темою 5: Методологічні засади юридичної психології

План лекції

1. Специфіка застосування в юридичній психології загальнонаукових методів. Загальнонаукові і психологічні принципи.
2. Методи наукового дослідження
3. Методи юридичної психології: Метод спостереження. Метод бесіди. Анкетний метод. Біографічний метод. Експериментальний метод. Законодавчий експеримент. Формуючий експеримент. Асоціативний експеримент. Метод тестів. Метод аналізу продуктів діяльності. Метод психологічного аналізу документів. Метод контент-аналізу.
4. Методи психологічного впливу на особистість.

Література

Базова

1. Бедь В.В. Юридична психологія. Навч. посіб. 2-ге вид., доп. і переробл. К.: МАУП, 2004. 436 с.
2. Юридична психологія: підручник / за заг. редакцією О.М. Бандурки; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: Майдан, 2018. 684 с.
3. Юридична психологія : підручник / В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова. 3-тє вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2019. 288 с
4. Методичні рекомендації з курсу «Юридична психологія» / Л. П. Журавльова, Т. Ю. Кулаковський, О. Г. Кулаковська, О. Г. Шмиглюк Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2019. 57 с.

Допоміжна

1. Костицький М. В. Про об'єкт і предмет юридичної психології / М. В. Костицький // Юридична психологія та педагогіка. – 2008. – № 2 (4). – С. 3–19.
2. Костицький М. В. Завдання юридичної психології / М. В. Костицький // Юридична психологія та педагогіка. – 2008. – № 1 (3). – С. 3–21.
3. Костицький М. В. Філософські та наукознавчі проблеми юриспруденції (як науково-практичного комплексу) та окремих галузей юридичної науки / М. В. Костицький // Філософські та методологічні проблеми права. – 2013. – № 1–2 (5–6). – С. 3–10
4. Bartol C. R., Bartol A. M. *Introduction to forensic psychology: Research and application* (5th ed.). Sage Publications, Inc., 2018. 688p.
5. Bartol C. R., Bartol A. M. *Criminal and behavioral profiling*. Sage Publications, Inc., 2013. 368p.
6. Brewer N., Wells G. L. Eyewitness identification. *Current Directions in Psychological Science*. 2011. Vol.20. P. 24–27.
7. Davies G., Lloyd-Bostock S., McMurrin M., Wilson, C. *Psychology, law, and criminal justice: International developments in research and practice*. Walter De Gruyter, 1995. 604p.
8. DeLisi M., Conis P. *Violent Offenders: Theory, Research, Policy, and Practice*. Jones & Bartlett Publishers, 2011. 374p.

Текст лекції Методологічні засади юридичної психології

1. Специфіка застосування в юридичній психології загальнонаукових методів. Загальнонаукові і психологічні принципи. Постійною інформацією для юридичних працівників є факти, події, явища про правопорушення, котрі відображаються у зовнішньому середовищі у формі матеріально зафіксованих слідів, різних образів у свідомості людей. Виявлення інформації, її аналіз і оцінка складають суть пізнавального аспекту в діяльності юриста, спрямовану на розкриття, розслідування і запобігання будь-яким злочинам.

Слід відзначити специфіку соціального пізнання: людина не завжди має можливість спостерігати те, що пізнає, мати безпосередній контакт із тим, що доступне при пізнанні природних об'єктів. Для соціального пізнання характерно й те, що явище, подія не лише може не збігатись із сутністю, а й викривляти її. Коли ті чи інші явища, які лежать на поверхні, наприклад, предмети, виявлені на місці події, викривляють дійсну суть явищ.

Результатом пізнавальної діяльності юриста є встановлення об'єктивної істини, під якою розуміється адекватне відображення того чи іншого об'єкта людиною, відтворення його таким, яким він є незалежно від суб'єкта, який пізнає цей результат, і його свідомості. Встановлення істинності пізнання відбувається за допомогою доведення, яке здійснюється шляхом визначених логічних роздумів і чуттєвого сприйняття предметів і явищ. Доведення в юридичній психології як процес, що складається з єдності розумових і практичних операцій щодо відтворення реальної картини значущого з будь-якої юридичної справи фрагмента дійсності, визначення його правових властивостей і наслідків, засвідчених висновків, пов'язано і з теорією пізнання, і з логікою — наукою про мислення.

Пізнавальну і засвідчувальну сфери діяльності юриста відзначають видатні дослідники В. Васильєв, А. Дулов, О. Ратінов та ін.

У зв'язку з цим підвищується роль методології пізнання в юридичній психології. Чіткість методологічної позиції юридичного працівника не дає можливості йому надмірно захопитися збором лише емпіричного матеріалу, віддати себе у володіння фактам на шкоду теоретичних узагальнень, відволіктися на побічні явища, збитися з основної лінії пошуку істини. Вона також не дасть можливості обмежуватися лише теоретичними шуканнями, спонукає слідчого і прокурора, суддю й інспектора, адвоката і захисника вникати в соціальні

реальності, вивчати правову проблему в самій дійсності, керуючись при цьому суворими науковими критеріями оцінок.

Доцільно зупинитися насамперед на розгляді загального і відмінного у змісті трьох доволі близьких понять: методологія, методика і метод. Особливо важливо з'ясувати, у чому полягає зв'язок методики і методології, бо від цього безпосередньо залежить як якість психолого-правового дослідження, так і успішність практичних дій юридичного працівника.

Метод визначається як спосіб досягнення будь-якої мети, вирішення конкретного завдання, сукупність прийомів і операцій практичного чи теоретичного засвоєння (пізнання) дійсності. Метод виконує результативну функцію, вказує юристу, як він повинен поводити себе стосовно об'єкта пізнання, які пізнавальні та практичні операції повинен здійснити, щоб досягти поставленої мети.

Методика — це система методів і процедур, яка застосовується в юридичній діяльності. Науково обґрунтована методика вивчення, наприклад, особистості правопорушника припускає сукупність правил, що регулюють послідовність здійснення юристом відповідних операцій і застосування при цьому певних методів. Методика — ніби модель дослідження, розгорнута у часі. Вона завжди конкретна й унікальна, бо визначається характером об'єкта вивчення, цілями і завданнями, зовнішніми обставинами тощо. Найважливішим і найскладнішим з трьох аналізованих понять є поняття «методологія», яке трактується так: **методологія** — це система принципів і способів організації і побудови теоретичної та практичної діяльності, а також вчення про цю систему.

Щодо питання про структуру методології відповіді спеціалістів неоднозначні. Загальноприйнятим є виділення кількох рівнів методології. Автор вважає, що найбільш повно і чітко суть поняття «методологія» дослідження сформульована викладачами кафедри психології Міжрегіональної Академії управління персоналом за участю члена-кореспондента АПН України, доктора психологічних наук, професора Л. Бурлачука. У структурі методологічного знання вони виділяють чотири рівні:

- рівень філософської методології;
- рівень загальнонаукової методології;
- рівень конкретно-наукової методології;
- рівень процедур і методики дослідження.

Рівень філософської методології — це загальний спосіб пізнання реальної дійсності. З погляду філософської методології, ядром якої є діалектика,

гносеологічні принципи (принципи розвитку, загального зв'язку, системного підходу, єдності теорії і практики), а також основні закони і парні категорії діалектики служать основоположними вимогами будь-якого дослідження з будь-якої наукової дисципліни. Це пояснюється тим, що науку цікавлять не лише самі явища, а й їх походження (джерела), внутрішній взаємозв'язок, причинна обумовленість.

Рівень загальнонаукової методології характеризує сукупність тих методологічних принципів, які можуть застосовуватися для цієї науки (наприклад, у психології, управлінні, педагогіці, математиці тощо). Загальнонаукова методологія вирішує, виходячи з вимог філософської методології, загальні для цієї наукової дисципліни проблеми, виділяючи при цьому свої основоположні ідеї.

Рівень конкретно-наукової методології — це сукупність тих принципів і теорій, котрі притаманні і можуть застосовуватися для цілком конкретного напрямку (галузі) тої чи іншої науки (наприклад, для загальної психології, соціальної психології, юридичної психології тощо).

Рівень процедур і методики дослідження визначає вимоги, котрі необхідно враховувати юридичному працівникові, коли він звертається до будь-якого методу чи техніки (процедури) вивчення конкретного явища.

Перед тим, як розглядати методологічні філософські принципи, необхідно докладніше розкрити поняття «принцип». Це важливо ще й тому, що чимало студентів мають труднощі на семінарах і екзаменах, щоб дати правильну відповідь на поставлене запитання.

Найзагальніше визначення принципу представляє його як початок, основу, вихідне положення (першопочаток, основоположення) явищ дійсності та їх пізнання. Принципи характеризують як об'єктивну реальність, так і реальність суб'єктивну. Наприклад, у принципах зв'язку і розвитку, у принципах вищої нервової діяльності відображено буття речей і явищ об'єктивного світу, їх властивості й відносини. Принципи становлять основу для побудови системи знань, для викладення того чи іншого вчення. Як гносеологічне явище принцип багатогранний і має двояку природу, виконує дві різні функції:

а) принцип — це знання про дійсність. Розумова діяльність дослідника, обробляючи емпіричний матеріал, описуючи результати досліду, приводить до утворення наукових понять, а потім, здійснюючи синтез знань, підводить судження і поняття під принципи й ідеї; б) принцип — це засіб пізнання дійсності. Виступаючи в цій якості, принцип виражає методологічну вимогу, яка ставиться до пізнання, своєрідне правило здійснення пізнавальних операцій.

Наприклад, принцип єдності логічного та історичного в пізнанні вимагає, щоб теоретичне пізнання предмета проводилося з урахуванням історії як самого предмета, так і з урахуванням його пізнання.

Принципи виникають у результаті узагальнення досвіду пізнання. В об'єктивній дійсності принципів немає, і тому вони не можуть з'явитися як відображення самої дійсності свідомості людини. Вони є відображенням пізнавальної діяльності, практики наукового пізнання.

Велике значення для юридичної психології має філософський **принцип розвитку**, бо явища, що вивчаються нею, відзначаються високою динамічністю. Суть цього принципу полягає в направлений, необоротній, закономірній зміні матерії і свідомості. У результаті розвитку виникає новий якісний стан суспільного об'єкта.

Об'єктом юридичної психології є людина як суб'єкт правоохоронної діяльності і учасник суспільних правовідносин, а також група людей (колектив). Принцип розвитку вимагає вивчати окрему особистість чи психолого-правові явища в групі (колективі) в їхньому розвитку, в динаміці. Оцінюючи, наприклад, звинуваченого, юрист-практик повинен простежити життєвий шлях цієї людини: час, місце народження і проживання, дитинство, навчання в школі, трудову діяльність, сімейне життя і т. д. Використання принципу розвитку дасть йому змогу з'ясувати, як змінилася свідомість звинуваченого в часі, які причини і тенденції цих змін, що собою представляє ця людина сьогодні. Якщо мова йде про оцінку будь-якої групи людей, то принцип розвитку вимагає розглядати розвиток цієї спільноти як обумовлений розвитком спільної діяльності її членів із урахуванням специфіки завдань, які розв'язуються, і особливостями групи. При цьому сам розгляд «руху» групи повинен відбуватися в досить широкому часовому діапазоні.

Нарешті, вивчаючи окрему особистість чи групу людей, вибираючи той чи інший метод психологічного впливу на них, важливо завжди пам'ятати, що психіка особистості й психологія групи не є щось застигле, нерухоме. Вони безперервно змінюються, знаходяться в постійному русі. Зміни психіки особистості й психології групи обумовлені вирішенням різного роду суперечностей під впливом багатьох внутрішніх і зовнішніх факторів. Тому логіка психолого-правового пізнання повинна відтворювати логіку розвитку явища, що вивчається, історію його виникнення і розвитку.

Гносеологічний зміст принципу загального зв'язку полягає в тому, що, вивчаючи ті чи інші соціальні явища, необхідно брати не окремі факти, а всю сукупність фактів, які стосуються явища, що розглядається. Важливо виявити

ієрархію зв'язків між елементами, які входять до структури явища, що вивчається, виділити в них головні й другорядні. Важко говорити про розуміння того чи іншого соціального явища, про можливість прогнозувати його подальший розвиток у тому разі, коли не визначені основні зв'язки його з іншими явищами.

Насправді, будь-який юридичний феномен пов'язаний багато в чому з іншими явищами, і його ізольоване однобічне вивчення безперечно призводить до викривленого, помилкового висновку. Для прикладу: одне із завдань юридичної психології — виділення криміногенних особистісних якостей і передумов. Вивчення цього явища може привести до успіху лише в тому разі, коли аналізуються у взаємозв'язку всі фактори, що діють на особистість: її взаємозв'язок із середовищем, у котрому ця особистість здійснює свідому діяльність; цілі і цінності, моральні норми й інтереси особистості; характер взаємин в сім'ї і з тими, хто нас оточує; потреби і можливості їхнього задоволення професією, яку має ця людина, та ін.

Системні зв'язки в предметі пізнання існують об'єктивно і притаманні всім галузям соціальної дійсності, в тому числі і тим, які вивчаються юридичною психологією. За допомогою принципу загального зв'язку досліджуються психологічна сторона права і правосвідомості, правомірна і протиправна поведінка людей, діяльність злочинної групи тощо. Принцип **системного підходу** в загальному випадку припускає:

- розгляд явища, що вивчається як система, тобто як система багатьох взаємодіючих елементів;
- визначення складу, структури, організації елементів і частин системи, виявлення провідних взаємодій між ними;
- виявлення зовнішніх зв'язків системи, виділення серед них головних; визначення функції системи і її ролі серед інших систем;
- виявлення на цій основі закономірностей і тенденцій розвитку системи.

В юридичній психології принцип системного підходу означає розгляд психології державних і правових утворень як сукупності елементів, кожен із яких прямо чи побічно залежить від інших, впливає на них, породжує разом із ними відносно самостійне державне чи правове установа більш високого порядку.

Системне вивчення, наприклад, дає можливість представити юридичну психологію, з одного боку, як систему, яка входить в системи більш високого порядку — в психологію і правознавство, а з іншого — як систему, котру можна поділити на підсистеми більш низького рівня — правову психологію, кримінальну, судову, пенітенціарну.

Принцип системного підходу в юридичній психології дозволяє юристу-практику встановити механізм визначального впливу соціального середовища (його особливостей) на правомірну чи протиправну поведінку окремої людини і соціальної групи. За допомогою цього принципу вивчається якісний характер, цілісність об'єкта і предмета пізнання юридичної психології, вплив змін у державно-правовій системі на психіку окремої особистості, її діяльності та поведінки.

Філософський принцип **єдності теорії і практики** впливає з самого змісту ставлення людини до навколишнього світу. Людина не пристосовується до природи, як тварина, вона активно діє, і ця її діяльність є способом і формою ставлення до об'єктивного світу як до природного, так і до суспільного. Така діяльність представляє собою процес практико-теоретичного перетворення і освоєння навколишнього світу. Теорія і практика — дві нерозривно пов'язані і взаємо-обумовлені сторони життєдіяльності людини.

Принцип єдності теорії і практики розкриває діалектику руху людського знання до істини і визначальну роль практики в процесі пізнання. Практика — критерій істинності того чи іншого теоретичного положення. Теорія, що не спирається на практику, виявляється абстрактною, безплідною. Практика, яка не спрямовується теорією, страждає стихійністю, відсутністю необхідної цілеспрямованості. Саме в цьому виявляється єдність теорії і практики.

Сказане характерне і для юридичної психології. Результативне вирішення завдань, які ставить перед юридичною психологією практика, можливе лише на основі добре розробленої теорії. Більше того, чим ширше і складніше коло практичних завдань, тим гостріше відчувається потреба в теорії. Разом з тим, постійно відчувається необхідність переходу від емпіричного рівня осмислення психологічної реальності до теоретичного.

Будь-яке вивчення психолого-правового явища починається з аналізу практики, життєвих ситуацій. Але робиться це не навімання, а з наукових позицій, котрі мають бути продумані, вироблені юристом ще до постановки завдань вивчення. Отримавши в результаті дослідження сукупність фактів, він проводить теоретичне узагальнення і пояснення цих фактів, завершуючи свою роботу висновками, покликаними втілитися на практиці в конкретні заходи і дії.

Принцип **конкретно-історичного підходу** у філософії виступає як загальний принцип пізнання, який однаковою мірою застосовується як при дослідженні явищ природи і суспільства, так і при вивченні свідомості й мислення людини. Вимоги цього принципу діалектики — розгляд предметів і явищ дійсності в їхніх

конкретних історичних зв'язках і відносинах. Він передбачає аналіз предмета чи явища пізнання як такого, що виникає, функціонує і розвивається, відмирає в часі, коли кожний теперішній стан цього предмета чи явища обумовлений попереднім.

Специфіка застосування принципу конкретно-історичного підходу в юридичній психології полягає в тому, що за його допомогою простежується поетапний розвиток особистості правопорушника чи злочинця, індивідуальної і соціальної правосвідомості з урахуванням місця, часу, обставин, що склалися, та інших факторів. Слід відзначити, що конкретно-історичний підхід у дослідженні дає змогу проаналізувати психологію різних правопорушників, які жили в різні епохи, виділяти їхні особливості, спільні і відмінні риси.

Розглянуті принципи методології філософського рівня — принципи розвитку, загального зв'язку, системного підходу, єдності теорії і практики, конкретно-історичного підходу — однаково справедливі, необхідні і дійсні при пізнанні проблем біології і математики, соціології і економіки, психології й управління, педагогіки й інформатики і т. д.

На базі загальних філософських принципів склалися методологічні принципи психології, котрі безпосередньо стосуються і юридичної психології. Які ж ці принципи? В чому їхня суть? Як вони впливають на вивчення і оцінку психолого-правових фактів і явищ?

Суть принципу **детермінізму** полягає в тому, що свідомість окремої особистості обумовлена загальним буттям, яке формує її поведінку. У застосуванні до юридичної психології це означає, що соціальне оточення (і «макросередовище», і «мікросередовище») впливає на свідомість як окремої особистості, так і малої групи. Це виявляється у формуванні потреб, соціальних установок, ціннісних орієнтацій особистості і малої групи, у розвитку і функціонуванні певних взаємин та ін. Цей принцип означає, що психіка людини обумовлена умовами її існування. Практична діяльність і соціальне середовище, в якому знаходиться індивід, є основними факторами, що визначають і формування її психіки, і специфічні особливості її властивостей.

Принцип детермінізму орієнтує юриста, по-перше, на пояснення багатьох психолого-правових явищ, виходячи з життєдіяльності людини і тих соціальних груп, членом котрих він є. По-друге, принцип націлює на те, що, змінюючи матеріальні, соціальні, духовні умови життя і діяльності людей, можна добиватися необхідних змін у поведінці людини, в її відносинах із законом.

Принцип детермінізму вимагає від юристів-практиків враховувати вплив різних факторів буття на розвиток психолого-правових явищ. Він спонукає

слідчого і суддю, адвоката і прокурора, працівника кримінального розшуку і відділу по боротьбі з економічними злочинами тощо спрямовувати зусилля на з'ясування конкретної причинної обумовленості тих чи інших психолого-правових явищ об'єктивними суспільними відносинами, на пошук зв'язків індивідуальної чи групової свідомості з умовами праці та побуту людей, з характером виробництва, з тим господарським механізмом, який в цей момент діє.

Принцип **єдності свідомості та діяльності** розкриває складну діалектику людської свідомості та діяльності як особливого виду людської активності.

Психіка, свідомість кожного конкретного індивіда в цей момент представляє собою продукт розвитку особистості в процесі всього її життя. При цьому основним фактором, який формує психіку, розвиває свідомість людини, є діяльність (гра, навчання, праця і спілкування як специфічний вид діяльності). Чим глибше і детальніше відомий життєвий шлях людини, діяльність, якою вона займалася, її результати, тим більш точно і всебічно можна оцінити її особистість.

Свідомість і діяльність взаємопов'язані і взаємообумовлені. С. Рубінштейн так розкривав суть цього принципу: «Основний позитивний зміст положення про єдність свідомості і діяльності полягає в утвердженні їх взаємозв'язку і взаємообумовленості: діяльність людини обумовлює формування її свідомості, її психічних зв'язків, процесів і властивостей, а ці останні, здійснюючи регуляцію людської діяльності, є умовою їх адекватного виконання». В іншій праці він підкреслив: «Діяльність і свідомість — не два в різні боки обернені аспекти. Вони утворюють обмежене ціле — не тотожність, але єдність».

Група людей здійснює ту чи іншу діяльність, психологічну структуру якої складають цілі, мотиви, засоби і способи їх досягнення. Зміст і характер спільної діяльності справляє формуючий вплив на психіку кожного члена групи і психологію групи в цілому, котрі, в свою чергу (і психіка індивіда, і психологія групи), виявляються в діяльності.

Для юридичного працівника вкрай важливе розуміння того, що психіка особистості й психологія групи формуються і розвиваються в процесі діяльності, в діяльності вони і виявляються.

Прикладне значення цього принципу для юридичної психології дуже велике:

- аналіз спільної діяльності, її результатів, а також вчинків і дій членів групи дають змогу юристові робити висновки про рівень не лише свідомості та інших властивостей окремої особистості, а й про зміст, розвинутість і спрямованість психолого-правових явищ, притаманних цій групі; зміни, корекція

самої діяльності людей в позитивний бік може сприятливо відобразитися на розвитку індивідуальної свідомості й групових психологічних феноменів;

- враховуючи офіційні й неофіційні ролі конкретної особистості в тій чи іншій групі, можна повніше вивчати процес формування цієї особистості.

Принцип **особистісного підходу** розробляється у вітчизняній психології давно. «У відповідності з особистішим підходом жодне з психічних явищ, чи то процес, стан чи властивість особистості, яке проявляється в діяльності, а відповідно, і сама ця діяльність, і її елементи — дії і вчинки, не можуть бути правильно зрозумілі без урахування особистісної їх обумовленості».

Принцип особистісного підходу передбачає розгляд конкретної особистості як пов'язаної в єдине ціле системи внутрішніх умов (елементів структури особистості), які відображають всі зовнішні впливи. Єдність зовнішніх впливів і внутрішніх умов потребує, писав С. Рубінштейн, «...йти до пізнання внутрішнього змісту особистості, її переживань, свідомості, виходячи із зовнішніх даних її поведінки, зі справ її і вчинків».

Психолого-правовий аспект у наведених положеннях полягає в тому, що вчинки, поведінка і справи здійснюються в соціальному середовищі, в певній групі. Більше того, мікросередовище (соціальне оточення, групові феномени) справляють на дії і поведінкові вчинки особистості людини великий вплив.

При врахуванні принципу особистісного підходу розглядаються в єдності якості людини як представника певної соціальної групи й індивідуальні особливості її способу мислення і почуттів.

Особистіший підхід не просто пов'язаний з іншими методологічними принципами психологічної науки, а й вбирає всі основні принципи психології (недарма в окремих працях використовується термін особистісно-соціально-діяльнісний підхід). Він орієнтує дослідника на цілісне вивчення особистості в її залученні до групи у поєднанні головних факторів її розвитку — соціального середовища, діяльності особистості, її внутрішньої активності.

Знання методологічних принципів філософського і загальнонаукового рівня і вміле застосування їхніх вимог дозволяє уникнути грубих помилок у роботі юриста, підвищити якість вивчення юридичної проблеми і скоротити час. Методологічні принципи наукового пізнання практики є основою, базою, на якій будується змістовний аналіз об'єкта і предмета юридичної психології.

2. Методи наукового дослідження

Роль методів у розвитку будь-якої науки величезна. «Метод, — писав І.Павлов, — найперша основна річ. Від методу, від способу дії залежить вся

серйозність дослідження. При хорошому методі і не дуже талановита людина може зробити багато. А при поганому методі і геніальна людина буде працювати марно і не отримає цінних, точних даних».

Можна стверджувати, що розвиток юридичної психології як науки безпосередньо залежить від її методичної оснащеності. Тому кожен дослідник, пошуковець, практик повинен уявляти методичні можливості юридичної психології, вміти вибрати, а коли необхідно, і розробляти у відповідності з метою і завданнями дослідження конкретні методики. Для цього потрібно мати чітке уявлення про систему методів, яка використовується для пізнання в юридичній психології.

Оскільки метод є способом досягнення певних результатів у пізнанні та практиці і він завжди містить дві органічно пов'язані сторони — об'єктивну і суб'єктивну, виділяють теоретичні й емпіричні методи дослідження.

Теоретичні методи психолого-правових досліджень дозволяють за зовнішньою стороною соціально-психологічних явищ розглянути їхню суть, в одиничному знайти загальне, виявити внутрішній зв'язок і закономірність. Розглянемо стисло зазначені теоретичні методи дослідження.

Загальнонауковий логічний метод дозволяє, спираючись на дані конкретного вивчення будь-якої юридичної справи, виявити ті психологічні закономірності державно-правових явищ і процесів, які не лежать на поверхні, а проявляються як їхня тенденція, сутність. У психолого-правовому дослідженні логічний метод виражається через аналіз і синтез, порівняння і класифікацію, систематизацію і узагальнення, абстрагування і конкретизацію.

Достоїнство теоретичного аналізу і синтезу полягає в тому, що застосування діалектичної логіки при якісному вивченні фактів дає можливість охопити одночасно велику кількість даних і проникнути в їхню суть, провести мислену реконструкцію досліджуваного, вичленити ознаки, властивості, сторони, які цікавлять. Теоретичний аналіз дозволяє юридичному працівникові розкласти явище, що вивчається, на елементи, викрити його структуру і специфіку. При психолого-правовому аналізі встановлюються причинні зв'язки із зовнішніми і внутрішніми факторами і протиправною поведінкою. Аналіз конкретних обставин, наприклад злочину, психологічних особливостей особистості злочинця чи потерпілого є першим кроком в установленні психологічної сутності скоєного злочину.

Теоретичний синтез дозволяє досліднику чи практику відтворити психолого-правове явище в цілому, в системі найбільш суттєвих зв'язків і опосередкувань,

обґрунтувати ту чи іншу концепцію. Синтез допомагає спеціалісту в царині юридичної психології виявити загальні положення, наприклад особливості психологічного аспекту скоєного правопорушення, показань свідків тощо.

Аналіз і синтез використовуються під час всього процесу вивчення предмета пізнання. Найактивніше цей метод застосовується при зборі й опрацюванні емпіричних фактів, розкритті зв'язку між ними, що дає змогу зробити певні висновки і практичні рекомендації. Для того щоб дослідник успішно використовував аналіз і синтез, йому необхідно оволодіти законами логіки, основними формами і прийомами пізнання психолого-правових явищ. Лише тоді він зможе зробити обґрунтовані судження і висновки, надати висунутим положенням переконливість і доказовість, забезпечити передбачення результатів дослідження, визначити способи перевірки цих результатів.

Аналіз і синтез, як правило, проявляються в різних розумових операціях, серед яких слід назвати порівняння і класифікацію. Порівняння — це зіставлення одного поняття (явища, факту) з іншим поняттям (явищем, фактом) для встановлення схожості чи відмінності. На початковому етапі вивчення будь-якого психолого-правового явища багато психологічних моментів виявляється шляхом порівняння з типовими, відомими спеціалісту загальними й особливими тенденціями. У ході класифікації на основі виділення головних і другорядних ознак визначаються групи чи класи тих або інших явищ. Зокрема, за допомогою класифікації можна встановити характер психічного розвитку підлітка, стан психіки правопорушника, рівень розвитку малої групи, члени якої не дотримують правові вимоги та ін.

Використовуються в юридичній психології і такі розумові операції, як систематизація й узагальнення. Систематизація — це групування, приведення в систему тих чи інших особливостей і проявів за будь-якими ознаками (як правило, для систематизації виділяють основні, головні й додаткові, другорядні ознаки).

Узагальнення — це об'єднання різних фактів, які характеризують психолого-правове явище, що вивчається, виділення на цій основі головних із них.

Серед різних розумових операцій, притаманних логічному методу пізнання, в юридичній психології застосовуються абстрагування і конкретизація. Вони тісно пов'язані з аналізом і синтезом, але виконують своє специфічне призначення. Відомо, що абстрагування — це мислене відволікання будь-якої ознаки, властивості предмета від самого предмета чи інших його властивостей або ознак з метою більш глибокого вивчення складних психолого-правових явищ, де застосування технічних засобів, апаратури обмежене чи неможливе. Наприклад,

можна створити ідеалізований об'єкт, який не існує в реальній практиці, але дає уявлення про ідеал (модель «ідеальної психіки людини»), а потім використовувати ідеалізований об'єкт при оцінці психіки особистості, яка постала перед судово-психологічною експертизою.

Конкретизація — це застосування теоретичних знань стосовно конкретної ситуації з тим, щоб уточнити, поглибити її розуміння. Як приклад конкретизації можна навести використання теорії акцентуації характеру до конкретного правопорушника чи використання теоретичних положень про темперамент для виявлення типу темпераменту конкретного підсудного і т. ін. Взаємозв'язок абстрагування і конкретизації зумовлений самим процесом пізнання: від чуттєвого сприйняття конкретного до абстрактного мислення. Коли окремі ознаки, сторони предмета вивчені, починається новий етап у пізнанні: рух від абстрактного до конкретного. Саме це конкретне і дає результатам дослідження вихід у суспільну практику.

3. Методи юридичної психології: Метод спостереження. Метод бесіди. Анкетний метод. Біографічний метод. Експериментальний метод. Законодавчий експеримент. За останні роки все активніше в психолого-правових дослідженнях застосовують метод моделювання. Суть його полягає в установленні схожості явищ (аналогії), адекватності одного об'єкта іншому в певних відносинах і на цій основі перетворення простого за структурою і змістом об'єкта в модель більш складну (оригінал). Спеціаліст у царині юридичної психології отримує можливість перенесення даних за аналогією від моделі до оригіналу. Модель — це допоміжний засіб, який в процесі пізнання дає нову інформацію про основний об'єкт вивчення. При цьому дослідник, виявивши характерні риси, властивості, ознаки існуючих психолого-правових явищ, починає пошук нового їхнього komponування, поєднання, моделює принципово новий стан явища, що вивчається. Так виникають моделі-гіпотези, які носять передбачливий характер і потребують перевірки, моделі-концепції, що перетворюються в науково обґрунтовані теорії. У психологічній літературі виділяється розумовий експеримент — особливий вид моделювання. В його зміст вкладається співвідношення між теоретичними й експериментальними даними, отриманими дослідженні, і моделлю, яка імітує ті ситуації, котрі могли б виникнути при реальному експериментуванні. Така ідеальна модель дає змогу виявити найважливіші зв'язки і співвідношення в об'єкті, що вивчається, пояснити і конкретизувати вже наявні прийоми і правила.

Моделювання — складний процес через різноманітність і складність самих психолого-правових явищ і процесів, що вивчаються. Однак необхідність

застосування цього методу стає все відчутнішою і нагальнішою. Моделювання є сенс здійснювати в тих умовах, коли:

а) експеримент над об'єктом, який цікавить спеціаліста, з якихось причин неможливий безпосередньо (наприклад, недоступний фізично в даних умовах, існують перепони морального чи іншого характеру);

б) експеримент над об'єктом вимагає невиправдано великих витрат часу і засобів; в) експеримент над моделлю забезпечить точніші результати.

Метод моделювання дозволяє вивчати психологічні явища за допомогою моделей матеріальних, знакових та ідеальних (уявних).

В юридичній психології, як показує практика, більшою мірою застосовні ідеальні моделі, а не матеріальні. Вони будуються у свідомості дослідника, тому їх можна вважати певною формою мислення, за допомогою котрого чуттєво-наочні уявлення строго логічно об'єднуються в цілісний образ.

Метод моделювання має велике значення для практичної юридичної психології, що вивчає такі проблеми, як предмет і місце, результати і наслідки правопорушення за допомогою моделей психологічних особливостей особистості звинуваченого, підсудного, потерпілого, свідка, модель психологічних особливостей скоєного злочину тощо.

Останнім часом до теоретичних методів в юридичній психології стали відносити і кібернетичний метод. Раніше кібернетичний метод інтерпретувався як спосіб, за допомогою якого можна пізнати предмет, що цікавить під кутом зору можливості керування ним. Не випадково метод знайшов досить широке застосування в криміналістиці для вивчення можливостей управління поведінкою злочинця в ситуації виявлення злочину і викриття винного. Пізніше кібернетичний метод став використовуватися для інформаційного забезпечення правоохоронної і правозастосовної діяльності. Поширенню цього методу сприяло впровадження в діяльність органів юстиції і правоохоронних органів електронно-обчислювальної техніки. В юридичній психології застосування кібернетичного методу дає можливість проводити опрацювання різноманітної інформації, котра пов'язана, по-перше, з психологічним аспектом правової поведінки, по-друге, з психологічними особливостями особистості конкретного злочинця, по-третє, з психологічною стороною професійної діяльності юридичних кадрів. Цілком природно, що кібернетичний метод дозволяє також вирішувати задачі теоретичного характеру: висувати наукові гіпотези, проводити психологічне обслідування великої кількості різних верств і груп людей в регіоні та ін.

Близький до кібернетичного математичний метод, який широко і успішно використовується в таких науках, як соціологія, економіка, управління, маркетинг тощо. Цей метод відрізняється від багатьох розглянутих раніше теоретичних методів насамперед тим, що є кількісним способом вираження тих чи інших ознак, властивостей, явищ, які вивчаються. В юридичній психології математичний метод дозволяє виразити кількісно різні психологічні вияви чи психолого-правові явища. Наприклад, психічні процеси, стани, що вивчаються, можна зобразити математичними символами і визначити кореляційний зв'язок між ними і тенденції їхнього розвитку, моделювати окремі психолого-правові явища. Елементи математичної статистики, теорія ймовірностей, теорія експертних оцінок, теорія рефлексивного управління та інші напрями математичної науки знаходять все більше застосування в юридичній психології.

Емпіричні методи пізнання психолого-правових явищ різноманітні. В юридичній психології в тій чи іншій мірі використовуються всі вказані на рис. 2 методи. Розглянемо їхній зміст, сфери застосування і вимоги, котрі слід враховувати в практичній діяльності юриста, який звертається до того або іншого методу. Спостереження як метод пізнання передбачає цілеспрямовану фіксацію проявів поведінки однієї людини чи групи людей або ж окремих психолого-правових реакцій. Це складний процес: можна дивитися, але не бачити; в звичному, буденному побачити нове і т. д. Досвідчений спеціаліст оцінює конкретну особистість чи групу за сумою іноді ледве помітних зовнішніх проявів.

С. Рубінштейн відзначав: «У повсякденному житті, спілкуючись із людьми, ми орієнтуємося в їхній поведінці, оскільки ми нібито «читаємо» її, тобто розшифровуємо значення її зовнішніх даних і розкриваємо зміст тексту, отриманого таким чином у контексті, який має свій внутрішній психологічний план. Це «читання» проходить поверхнево, оскільки процесі спілкування з присутніми у нас виробляється більш-менш автоматично функціональний психологічний підтекст до їхньої поведінки».

При використанні методу спостереження в умовах процесуальної діяльності все набагато складніше, тому що людина спостерігається частіше за все в незвичній для неї обстановці і при цьому має бажання приховати свої справжні властивості й стан особистості.

Предметом психологічного спостереження виступають лише зовнішні компоненти поведінки чи діяльності:

- моторні (рухові) елементи практичних і гностичних дій: рухи, переміщення і нерухомі стани людей; швидкість і напрямок руху; дистанція між людьми; спільні дії групи і т. п.;
- мовні акти, їхній зміст, спрямованість, частота, тривалість, інтенсивність, експресивність, особливості лексичної, граматичної і фонетичної будови;
- міміка, жести, поза, пантоміміка, експресія звуків;
- зовнішні прояви деяких вегетативно-судинних реакцій: збліднення чи почервоніння шкіри, зміна режиму дихання, потовиділення тощо.

Предметом психологічного спостереження можуть виступати і ситуації, що виникають, наприклад, в умовах попереднього розслідування, при допиті звинуваченого, в ході бесіди зі свідками, при виконанні роботи засудженими та ін.

Спостереження може бути включене (спостерігач є учасником життєдіяльності групи; відомі випадки, коли в камеру до ув'язнених спеціально підсаджують людину, котра проводить спостереження за засудженими) і невключене (спостереження з боку), суцільне чи вибіркове, постійне чи тимчасове. Для отримання об'єктивних результатів при спостереженні необхідно заздалегідь визначити, яке психолого-правове явище буде вивчатися, скласти програму спостереження, визначити місце спостереження і його роль у середовищі осіб, які вивчаються, правильно фіксувати виділені ознаки, зовнішні прояви. Для реєстрації результатів спостереження можуть бути використані щоденники чи карточки спостереження, а також технічні засоби (магнітофон, фото- і кінознімання). Слід при цьому враховувати, що в умовах попереднього розслідування технічні засоби можуть застосовуватися лише в рамках процесуального закону.

В юридичній психології розрізняють також неопосередковане і опосередковане спостереження. У першому випадку спостереження здійснює особа, котра робить відповідні висновки за результатами спостереження. Так робить спостереження, наприклад, слідчий, інспектор ДАІ, співробітник відділу боротьби з економічними злочинами, інспектор митної служби та ін. Опосередковане спостереження суттєво відрізняється від неопосередкованого тим, що юрист отримує відомості про результати спостереження, зробленого іншими особами — психіатром, психологом і т. д. Характерна особливість опосередкованого спостереження полягає в тому, що його результати завжди оформляються документально (наприклад, у висновку психіатричної експертизи чи у висновку психолога). Важливо підкреслити, що зафіксовані в документах результати опосередкованого спостереження можуть бути використані як

доказовий матеріал, тоді як результати неопосередкованого не можуть бути зафіксовані процесуально.

Успіх у використанні методу спостереження юридичними працівниками багато в чому залежить від об'єктивних, обставинних і суб'єктивних факторів. Вирішальне значення належить суб'єктивним факторам, тобто якостям, здібностям, знанням, навичкам і вмінням особи, яка здійснює спостереження. Доцільно у зв'язку з цим згадати слова академіка А. Лосєва: «...Ніяка діалектика не врятує вас, якщо живі очі ваші... не побачать справжньої дійсності, яка зобов'язує вас».

Експеримент обґрунтовано вважається одним із важливих методів в юридичній психології. Під експериментом розуміється таке дослідження, коли навмисно чи планомірно викликається зміна психологічних станів, процесів, явищ, що вивчаються, і враховуються умови, в яких вони проходять. Експеримент дає змогу варіювати фактори, котрі впливають на людину чи групу людей, дає можливість відтворювати психолого-правове явище, що вивчається неодноразово.

Основна відмінність експерименту від спостереження в тому й полягає, що експериментальний метод передбачає активне втручання в діяльність чи поведінку досліджуваної особи або групи людей. Як відзначав І. Павлов, «...спостереження збирає те, що йому пропонує природа, досвід же бере у природи те, що йому потрібно». Інакше кажучи, при спостереженні дослідник повинен очікувати настання того чи іншого психічного чи психологічного явища, а при експерименті він може за чітко визначеною програмою зміни зовнішньої ситуації навмисно викликати потрібний психічний процес чи психологічне явище.

Методологічною базою експерименту в психолого-правовому дослідженні є концепція соціального детермінізму. Оскільки психічне і соціально-психологічне обумовлено сукупністю факторів, які детермінують конкретне явище, остільки, впливаючи на ці фактори і вивчаючи причинно-наслідкові зв'язки, дослідник може виявити структуру детермінації цього явища і роль окремих факторів.

Таким чином, експеримент дає змогу:

- створювати умови, в яких виявляється психіка особистості й психологія групи;
- варіювати в потрібних напрямках самі умови проходження психолого-правового явища, яке вивчається, тобто виділяти вплив окремих факторів, встановлювати зв'язки і систему взаємозалежностей і спостерігати дійсні його закономірності;
- суворо дозувати кількісно психолого-правові явища, що аналізуються, і умови їхнього проходження.

Залежно від характеру експериментальної ситуації виділяють експеримент лабораторний і природний. Особливістю лабораторного експерименту є те, що він проводиться в спеціально обладнаній лабораторії, оснащений необхідною апаратурою. У ході такого експерименту діяльність і поведінка людини проходить у штучних умовах, створених дослідником. Лабораторний експеримент дає змогу за допомогою приладів вимірювати окремі психічні процеси, фіксувати їхні прояви в поведінці і діяльності індивіда. Наприклад, за допомогою реєстраційних приладів можна досить точно виміряти швидкість реакції людини на зовнішній подразник, ступінь її емоційної стійкості, швидкість формування тих чи інших навичок та ін.

Слід зазначити: успіхи сучасної психології, в тому числі і юридичної, були б неможливими без результатів лабораторних експериментів. Однак не можна вважати, що лабораторний експеримент є універсальним і надійним засобом пізнання психіки людини. Найсуттєвіший недолік цього виду експерименту — його певна штучність, котра може призвести до порушення природного ходу психічних процесів, а відповідно, до неправильних висновків. Крім того, багато проблем юридичної психології не можуть вивчатися в лабораторних умовах.

Природний експеримент, ідея якого належить великому психологу-дослідникові О. Лазурському, покликаний усунути окремі недоліки лабораторного експерименту. Його суть у тому, що діяльність і поведінка людини чи групи людей вивчаються в природних, звичних умовах життєдіяльності (на робочому місці досліджуваного, в соціальних групах, членом котрих він є, і т. д.), а зміні піддаються деякі фактори у відповідності із задумом експериментатора. Наприклад, проведення суттєвих експериментів має на меті перевірити і оцінити психофізичні якості потерпілого, свідків та інших осіб. У ході його слідчий може активно втручатися в ситуацію і створювати такі умови, в яких виявляється психолого-правовий факт.

Залежно від ступеня втручання експериментатора в проходження психічних процесів і явищ експерименти поділяються на констатуючі і формуючі.

Констатуючий експеримент пов'язаний з вирішенням такого завдання: виділити серед сукупності факторів один чи кілька оцінити їхній вплив на психолого-правове явище. У ході подібного експерименту дослідник отримує відповідь на питання про те, який вплив різних факторів на предмет, що вивчається, і за спрямуванням (позитивний чи негативний), і за силою, і за стійкістю.

Формуючий експеримент (в окремих працях він носить назву навчального чи виховного) передбачає суттєву зміну позиції дослідника: перехід від вивчення

фактів і їх психологічного пояснення до процесу формування необхідних якостей і властивостей особистості (ціннісних орієнтацій, соціальних установок, норм поведінки, рис характеру і т. п.). Прикладом формуючого експерименту можуть бути експерименти відомого педагога-дослідника А. Макаренка, пов'язані з перевихованням дітей-правопорушників у дитячих колоніях під Полтавою і поблизу Харкова.

Отже, експериментальний метод забезпечує глибше вивчення психолого-правових явищ, ніж спостереження.

Для збору первинної інформації в юридичній психології використовуються різні види опитувань: бесіда, інтерв'ю, анкетування.

Бесіда діагностична як спосіб пізнання психічних процесів, станів, властивостей особистості має давні традиції. Ще стародавні філософи Сократ, Платон, Аристотель надавали великого значення накопиченню знань про характер і поведінку різних верств населення, їх запити і потреби шляхом групових та індивідуальних бесід з людьми. Як метод юридичної психології бесіда оснований на безпосередній взаємодії між юридичним працівником і опитуваним. Її суть полягає в тому, що одній чи кільком особам ставляться запитання, на які вони відповідають усно. При цьому зміст запитань розкриває ту психолого-правову проблему, котру виділив дослідник або юрист-практик. Цей метод широко застосовується при вивченні особистості і є досить легким і результативним способом отримання інформації про особливості психічних явищ співрозмовника в процесі мовного спілкування з ним. Приміром, у бесіді можна отримати дані про загальноосвітній і культурний рівень людини, його ставлення до себе і людей, соціальних цінностей, фактів і подій, оцінити особливості його моральної і правової свідомості, виявити інтереси, вольові та емоційні якості. Розмова сам на сам із людиною дає змогу юристові розкрити її задуми і почуття, зрозуміти мотиви і установки, джерела її активності чи пасивності, специфіку сприйняття нею фактів, почути оцінки і судження за цими фактами.

Дієвість бесіди багато в чому залежить від того, як формулюються запитання. Якщо запитання явно передбачають односкладові відповіді (наприклад, запитання «Чи були ви свідком вчорашньої сварки ваших колег по роботі Р. і Н.?» потребує малоінформативних відповідей «Так» чи «Ні»), то отриманої інформації, як правило, недостатньо для аналізу психолого-правової проблеми. Щоб відповіді співрозмовників були повніші, слід ставити запитання на зразок: «Що ви знаєте про вчорашню сварку ваших колег по роботі Р. і Н.?', «Що ви думаєте з цього приводу?', «Як ви оцінюєте цей випадок?» та ін. Запитання такого типу не лише

дають більше потрібної інформації, а й розкривають позицію, установки співрозмовника.

Дієвість бесіди визначається також виконанням таких вимог до її підготовки і проведення, як: цілеспрямованість і плановість; невимушеність і довірливість; вибірковість та індивідуальність; уважність, терпіння і такт; умілий вибір часу і місця проведення.

У практичній діяльності юридичних працівників бесіда в умовах процесуальної діяльності майже завжди характеризується високою психічною напруженістю осіб, які виступають у ролі співрозмовників. І це не дивно: бесіда зі слідчим чи прокурором є для людини дуже значною подією, що змінює її психічний стан (підвищена збудливість, почуття тривоги тощо). Тому використання бесіди в подібних випадках потребує ретельної підготовки, створення відповідного клімату у стосунках між співрозмовниками.

При всій простоті бесіда як метод пізнання інших людей має суттєвий недолік: висновки про особливості психіки людини робляться на основі їх власних відповідей. Ось чому так важливо в процесі бесіди використовувати спостереження: юридичний працівник, отримуючи вербальну і невербальну інформацію, порівнюючи її, може зробити більш правильні висновки про психічні процеси, властивості й стани особистості.

Інтерв'ю як різновид опитування досить широко використовується в юридичній практиці, особливо на початковій стадії дослідження з метою розширення, уточнення, доповнення інформації, отриманої за допомогою інших методів.

З погляду організації розрізняють формалізоване інтерв'ю (відзначається досить суворою, запрограмованою і незмінною тактикою поведінки інтерв'юера і змістом запитань) вільне (опитуваний може не лише варіювати запитання та їх послідовність, а й сам створювати ті чи інші вербальні ситуації взаємодії). Вільне інтерв'ю за своїм характером є динамічним і гнучким, що вимагає доброї підготовки юридичного працівника (вміння швидко орієнтуватися в ситуації, звертати свою увагу і мислення на різні аспекти однієї і тієї ж теми інтерв'ю та ін.). Перевага вільного інтерв'ю полягає в тому, що ситуація взаємодії інтерв'юера і опитуваного більш природна, бо вони не зв'язані якимись жорсткими рамками як в постановці запитань, так і у відповідях на них.

Проводячи інтерв'ю, спеціалісту в царині юридичної психології корисно враховувати психологічний тип респондента. Цікаві рекомендації висловлює французький соціолог М. Гравітц у праці «Методи соціальних наук»:

а) якщо досліджувана особа належить до так званого наївного типу, то до неї можна підходити прямо. Люди цього типу щиросердно розказують про себе, про суспільні події і викладають точно те, що знають, а також свою точку зору;

б) людина егоцентричного типу вимагає підвищеного інтересу до своєї особи. Вона любить говорити про ті речі, в яких особисто зацікавлена. Однак вона не викривляє факти, а лише посилює їхнє значення, щоб возвеличити саму себе. Досвідчений інтерв'юер завжди може відсіяти перебільшення і визначити точну міру речей;

в) при типі, який прагне сповіді, не потрібна особлива зацікавленість в його особистості. Досить почати розмову і дати можливість людям цього типу говорити. Вони розповідають із найдрібнішими подробицями про свої вчинки, про своє середовище, про все, з чим вони стикалися;

г) найважче мати справу з науковим типом. Він говорить лише в ім'я істини, любить обґрунтованість, логічну несперечливість думки.

Використовується в юридичній психології і анкетування як один із найбільш оперативних способів отримання інформації з будь-якої психолого-правової проблеми. Наприклад, анкетний метод досить широко застосовується при вивченні механізму утворення злочинного наміру, а також при дослідженні професіограм слідчого, судді, прокурора, оперативного працівника та ін.

Суть анкетування полягає в тому, що опитувані відповідають на заздалегідь підготовлені і продумані запитання в письмовому вигляді. Зміст і форма запитань визначаються, по-перше, завданнями вивчення того чи іншого психолого-правового феномена і, по-друге, особливостями опитуваних осіб. Розрізняють питання про факти свідомості (питання про життєві факти, про знання, про думки, погляди, оцінки, ціннісні орієнтації та ін.), про факти поведінки, про особистість опитуваного (вік, стать, освіта, професія і т. д.). За формою запитання анкети можуть бути закритими (опитуваному пропонується набір варіантів відповідей, з котрих він має вибрати один чи кілька варіантів), відкриті (запитання не містять ніяких варіантів відповідей) і напівзакриті (пропонується готовий набір варіантів відповідей і зберігається можливість опитаному повідомити свою думку). У результаті анкетування отриманий матеріал піддається статистичному опрацюванню і якісному і кількісному аналізу.

Одним із методів опосередкованого вивчення психіки особистості і психолого-правових явищ є аналіз результатів діяльності окремої людини чи групи людей. Його методологічною основою виступає принцип єдності свідомості та діяльності, одна із сторін якого полягає в тому, що психіка і психологічні явища

виявляються головним чином у діяльності. Тому, аналізуючи результати діяльності, а також сам процес досягнення цих результатів, способи діяльності, можна отримати необхідну інформацію про численні психічні явища конкретної людини чи психологію групи. Для психолого-правового вивчення інтерес мають продукти, процес і способи як фізичної, так і інтелектуальної праці.

За допомогою цього методу можна вивчати рівень знань, навиків і вмінь особи, яка цікавить дослідника чи юриста-практика, особливості проходження пізнавальних, вольових і емоційних процесів, окремі риси її характеру (наполегливість, відповідальність, цілеспрямованість, рішучість та ін.) Результатами праці можуть бути об'єкти, які стосуються особистості закономірної людини чи правопорушника, а також до розслідуваного чи розглядуваного судом правопорушення.

Для вивчення особистості в юридичній психології з успіхом застосовується метод тестування. Як метод психологічної діагностики тестування використовує стандартизовані запитання і завдання (тести), які мають певну шкалу значень.

Тести використовують не лише для отримання будь-яких нових психологічних даних про людину чи групу людей, але частіше для оцінювання рівня розвитку будь-якої психологічної риси цієї особистості в порівнянні з середнім рівнем (встановленою нормою чи стандартом). Вони дають змогу вивчати здібності людини, індивідуальні особливості проходження психічних процесів (сприйняття, пам'яті, мислення, мови), уваги та інших психічних станів, вид темпераменту, риси характеру та ін.

Тестування займає своє місце і в арсеналі юридичної психології. Відомий спеціаліст у цій сфері М. Костицький вважає, що для цілей попереднього розслідування, судового розгляду, профілактики правопорушень можуть застосовуватися тестові методики.

Усю сукупність тестів можна поділити на три види: тести-запитальники, тести-завдання і проєктивні тести.

Тест-запитальник ґрунтується на системі заздалегідь відпрацьованих і перевірених із огляду їхньої надійності запитань, за відповідями досліджуваних можна судити про їхні психологічні та соціально-психологічні риси. Прикладом тесту-запитальника може бути тест Т. Лірі. Він багатоаспектний і спрямований на дослідження міжособистісних відносин і взаємного сприйняття. Тест включає в себе перелік із 128 характерологічних властивостей-тверджень, які можуть бути згруповані у 8 психологічних тенденцій, що визначають різні особистісні риси:

1-ша тенденція — домінантність — владність — деспотичність (відображає лідерські дані, прагнення до домінування, здатність брати відповідальність на себе);

2-га тенденція — упевненість у собі — самовпевненість — самозакоханість (відображає впевненість у собі, діловитість, незалежність, у крайньому вияві — егоїстичність і черствість);

3-тя тенденція — вимогливість — непримиримість — жорстокість (дає змогу оцінити дратівливість, критичність, нетерпимість до помилок партнера);

4-та тенденція — скептицизм — упертість — негативізм (характеризує недовірливість, підозрливість, образливість, злопам'ятність);

5-та тенденція — поступливість — покірність — пасивна підлеглість (дає змогу оцінити критичність до себе, скромність, сором'язливість);

6-та тенденція — довірливість — слухняність — залежність (оцінює рівень шанобливості, вдячності, намагання принести радість партнеру);

7-ма тенденція — добросердність — несаможиттєвість — надмірний конформізм (характеризує здатність до взаємодопомоги, комунікабельність, уважність, доброзичливість); 8-ма тенденція — чуйність — щирість — жертвовність (відображає делікатність, ніжність, прагнення турбуватися про близьких, терпимість до недоліків інших).

Тест Т. Лірі можна використовувати, наприклад, при вивченні сімейних стосунків: виявити ідеальні та реальні уявлення про себе й один про одного всіх членів сім'ї, з'ясувати причини незгод між батьками і т. ін.

Тест-завдання передбачає оцінку психологічних властивостей, якостей і поведінки людини не на основі того, що вона говорить (стверджує), а на базі того, що вона робить. У тестах цього типу дається серія спеціальних завдань, за підсумками виконання яких судять про якість, що вивчається. Прикладами тестів-завдань є відомі бланкові тести «Кількісні відносини» (вивчення мислення, логічності висновків), «Розстановка чисел» (дослідження обсягу, розподілу і переведення уваги), «Пам'ять на числа» і «Пам'ять на слова» (вивчення тимчасової зорової пам'яті) та ін. Слід зазначити, що за допомогою бланкових тестів-завдань важко оцінити будь-яку одну «чисту» якість людини. Так, бланковий тест «Пам'ять на числа» дозволяє дослідити не лише пам'ять, а й увагу, логічність мислення, психомоторику досліджуваного.

Критерієм при оцінці відповідей на запитання (завдання) тесту, як правило, є кількість і характер помилок і час, витрачений на їх вирішення. Вимірювання частіше всього роблять за допомогою будь-якої бальної системи. За кожну

відповідь нараховують певну кількість очок (балів). Загальна оцінка виражається в сукупності набраних очок (балів). Природно, що бальна система не має сили абсолютної міри. Вона має силу лише в цій системі вимірювання не ґрунтується на будь-якому абсолютному критерії. Незважаючи на цю свою обмеженість, така система є серйозним засобом вимірювання і застосовується досить часто.

Проективні тести призначені для вивчення тих психологічних і поведінкових особливостей людини, що нею слабо усвідомлюються чи викликають до себе з її боку негативне ставлення. В основі проективних тестів лежить механізм проекції, згідно з яким не усвідомлені людиною позитивні й особливо негативні характеристики вона схильна приписувати не собі, а іншим людям, «проекувати» їх на інших. При застосуванні проективних тестів про досліджуваного складають думку на основі того, як він оцінює ситуації, інших людей, які властивості їм приписує. Прикладом проективного тесту є тест американського психолога Г. Мюррея (він уперше описав процес проекції в ситуацію зі стимулами, яка допускає їх різну інтерпретацію). Тест складається з 30 картинок, на котрих зображені люди, які знаходяться в ситуації, що допускає кілька тлумачень. Досліджувана особа має придумати будь-який випадок для цих людей. Інтерпретація відповіді робиться за змістом розповідей випадків на різні теми, ставленням досліджуваного до навколишнього середовища, навіть за змінами тону голосу, за ваганнями при відповідях та ін. Гіпотеза полягає в тому, що досліджувана особа ідентифікує себе тією чи іншою мірою з головним героєм картинки. Отже розкриття риси і потреби героя, тема розказаної історії інтерпретуються як характерні для неї самої. Тест Г. Мюррея — перший додаток поняття проекції до психологічного дослідження.

Велику увагу проективним тестам приділив Л. Франк, який вперше розробив класифікацію проективних методик:

- конститутивні (досліджуваному пропонується будь-який аморфний матеріал, якому він має надати змісту. Приклад — тест шведського психіатра Г. Роршаха, котрий полягає в інтерпретації досліджуваним набору чорнильних плям різної конфігурації та кольору, які мають певний зміст для діагностики прихованих соціальних установок, спонукань, властивостей характеру);
- конструктивні (пропонуються оформлені деталі — фігурки людей і тварин, моделі їхніх помешкань тощо, з котрих потрібно створити усвідомлене ціле і пояснити його);
- інтерпретативні (необхідно витлумачити, інтерпретувати будь-які події чи ситуації. Приклад — згаданий тест Г. Мюррея);

- катартичні (пропонується здійснення ігрової діяльності у спеціально створених умовах. Наприклад, психодрама дає можливість досліднику виявити винесені поза імпровізоване уявлення конфлікти);
- рефрактивні (особистісні особливості, приховані мотиви вивчаються за довільними змінами, які вносяться в мову, почерк та ін.).

Цю класифікацію Л. Франка доповнив український психолог, доктор психологічних наук, професор В. Бурлачук:

- експресивні (здійснення досліджуванним зображувальної діяльності, наприклад, малюнок на задану чи вільну тему);
- імпресивні (вивчення результатів вибору стимулів з ряду запропонованих. Наприклад, кольоровий тест Люшера, в якому як стимули виступають кольорові квадрати, а інтерпретації виходять із символічного означення кольорів);
- адитивні (у цих тестах від досліджуваного вимагається завершення початого речення, оповідання, історії. Наприклад, тест Розенцвейга: закінчити незакінчені речення чи висловлювання однієї з дійових осіб на сюжетному малюнку).

Тести проєктивного типу представляють підвищені вимоги до рівня підготовки і розвитку досліджуваних і вимагають високої професійної кваліфікації дослідника.

Отже, розглянуті методи пізнання в юридичній психології використовуються комплексно як єдина система, за допомогою якої відбувається отримання конкретних фактів про окрему особистість чи групу людей. Надійні факти в руках дослідника чи практика дозволяють їм проникнути в суть психолого-правових явищ, які вивчаються.

4. Методи психологічного впливу на особистість

У діяльності будь-якого юридичного працівника завжди має місце психологічний вплив на особистість чи групу людей. Виступ судді перед підлітками в школі, бесіда слідчого з потерпілим чи свідками, діалог інспектора митниці з правопорушником — ці і подібні ситуації в діяльності юриста пов'язані не лише із з'ясуванням суті конкретної справи, але і з впливом на людей. Метою психологічного впливу є виховання чи перевиховання особистості, стимулювання її до законослухняної поведінки, мотивування будь-якої особи до відкритості і щирості при свідченні і т. п. Психологічний вплив на окремих осіб у процесі розслідування кримінальної справи покликаний блокувати чи зменшувати протидію тих людей, котрі свідомо викривляють чи приховують істину.

Методи психологічного впливу, які використовуються юридичними працівниками, відрізняються від методів пізнання, розглянутих вище.

Розкриємо методи психологічного впливу як спосіб впливу на психіку правопорушника, потерпілого чи свідка з метою спонукання їх до свідчень із приводу обставин правопорушення.

Складним, але дієвим є метод переконання як спосіб словесного впливу, котрий включає в себе систему доведень, побудованих на законах логіки. Успішне переконання веде до прийняття і наступного включення нових аргументів у систему поглядів, яка склалася у правопорушника, до певної трансформації світогляду в цілому і оцінки конкретної ситуації, а значить, і зміни мотиваційної основи поведінки. Переконання ґрунтується на усвідомленому прийнятті людиною висловлюваних юристом ідей, на їх аналізі й оцінці. При цьому висновок може бути зроблений як самостійно, так і слідом за тим, хто переконує. Процес переконання вимагає іноді великих часових затрат і використання різноманітних відомостей елементів ораторського мистецтва. Прикладами застосування переконання стосовно правопорушників є непоодинокі випадки добровільної здачі в руки правоохоронних органів осіб, які захопили повітряне судно із заручниками на борту чи банк. Багатогадинні, а часом і багатоденні бесіди з ними, використання вагомих аргументів, які мають емоційну забарвленість, залучення до бесід родичів дають можливість працівникам правоохоронних органів досягти бажаного, уникнути кровопролиття і людських жертв.

Механізм переконання спрямований безпосередньо на мислення людей, їхні знання і досвід. Використовуючи цей механізм, можна викликати у правопорушника не лише розуміння ситуації і висунутих доведень, а й готовності діяти у відповідності з цим розумінням.

Умовами успішного впливу механізму переконання є апеляція до почуттів людини для збудження у неї відповідних емоцій, ясність і доступність думок юридичного працівника, його вміння привернути правопорушника, потерпілого чи свідка до себе і завоювати його довіру. Практика показує, що переконання як метод психологічного впливу доцільно використовувати при індивідуальному спілкуванні з людиною. Це пов'язано насамперед з тим, що для переконання дуже важлива концентрація уваги на обговорюваному предметі. Звичайно, механізм переконання застосовується і тоді, коли юристові доводиться працювати з групою людей.

Застосовується метод переконання в тих випадках, коли необхідність дій, які вимагаються від правопорушника чи іншої особи, може бути доведена. Саме в цьому випадку правопорушник із більшою ймовірністю прислухається до доводів

працівника правоохоронних органів, усвідомить корисність того, що йому рекомендують.

У цілому процес переконання повинен допомагати людині розібратися в іноді складній і суперечливій ситуації, що склалася, виявити допущені помилки у своїх діях, усвідомити їхні наслідки і прийняти правильне рішення. При попередньому розслідуванні і в діяльності щодо здійснення судочинства метод переконання, справляючи вплив на моральну правосвідомість правопорушника, змушує його переосмислити і змінити своє ставлення до скоєного. Відзначимо також: переконання в роботі із засудженими повинно допомагати їм сформувати лінію своєї поведінки на майбутнє.

Заслуговують на увагу роздуми спеціаліста в царині юридичної психології Ю. Чуфаровського про використання в юридичній практиці з метою психологічного впливу на особистість методу передачі (приховування) інформації. Під передачею інформації мається на увазі цілеспрямована передача певних відомостей про факти, події, знання в процесі спілкування з людиною. В умовах здійснення правосуддя метод передачі інформації призводить до зміни спрямованості розумових процесів особи, на котру чиниться вплив. Заздалегідь зібрана і вміло подана інформація, впливаючи на проходження інтелектуальних, емоційних і вольових процесів, може дати позитивний результат. Наприклад, часто правопорушник, потерпілий чи свідок не можуть згадати про якісь важливі для слідства деталі; шляхом передачі цій особі певної порції інформації можна стимулювати його спогади. Якщо людина дає неправдиві свідчення, то в цьому разі передача інформації також може змінити його погляди і оціночні судження. Звичайно, у цьому разі інформація, яка передається юридичним працівником, повинна мати об'єктивні джерела: офіційні документи (протоколи оглядів і обшуків, характеристики і т. п.) і висновки спеціалістів. Лише за цієї умови, отримавши інформацію, винний може переглянути свою позицію і дати правдиві свідчення.

На практиці досить часто між юридичним працівником і правопорушником складаються нещирі, складні, а часом і конфліктні стосунки. Щоб добитися позитивного результату, інформація, що передається правопорушнику, повинна створювати в нього враження повної чи хоча б достатньої обізнаності юриста. Тоді вибраний раніше варіант поведінки визнається правопорушником неможливим, після чого настає або зізнання, або придумування нової моделі своєї поведінки щодо юридичного працівника. Важливо підкреслити: необхідність негайної зміни своєї поведінки підвищує ймовірність помилок у діях правопорушника, а значить, полегшує розкриття брехні в його вербальних і невербальних формах спілкування.

Приховування інформації від правопорушника, свідка чи потерпілого з боку працівника юриспруденції переслідує інші цілі психологічного впливу на особистість. У цьому разі співробітник правоохоронних органів, володіючи даними, котрі викривають правопорушника, потерпілого чи свідка в брехні чи приховуванні, не використовує їх до певного моменту. Тим самим у зазначених осіб може виникнути ілюзія про те, що слідчий чи інспектор не обізнаний про суть і деталі юридичної справи. На цій основі у них виникає оманливе уявлення про переслідувану працівником правоохоронних органів мету і про своє становище, що породжує, в свою чергу, переоцінку своїх можливостей, а також необережність у висловлюваннях і поведінці. Як результат — людина без необхідності відкривається, стає уразливою для передачі в потрібний момент юридичному працівникові раніше приховуваної інформації.

Використовуючи метод передачі (приховування) інформації як спосіб психологічного впливу на особистість, необхідно враховувати низку факторів:

а) умови передачі інформації, обстановка самого процесу мають забезпечувати зосередженість уваги саме на інформації, що подається, а якщо ні, то сила психологічного впливу цієї інформації буде знижена;

б) спосіб передачі інформації (усна чи письмова, документи і т. п.) визначається, виходячи з конкретної мети психологічного впливу, передбачуваного інтересу до інформації і реальних обставин;

в) форма передачі інформації може бути окличною, розповідною, ствердною і запитальною. Її вибір визначається специфікою реагування особи, котрій адресована інформація. Якщо інформація розрахована на миттєву реакцію людини, то, як правило, використовується оклична і запитальна форми передачі інформації, а у разі коли передбачається період осмислення і продумування, — розповідна форма викладення інформації;

г) послідовність і швидкість подання інформації. Юридична практика показує, що логічна послідовність і пов'язаність в передачі інформації, несподіваність її подання підвищують силу психологічного впливу на особистість;

г) доказовість і переконливість інформації. Ця умова безпосередньо сприяє активізації розумових, емоційних і вольових процесів особи, на яку впливає слідчий, інспектор або інший представник правоохоронних і правочинних органів;

д) постійний контроль за впливом інформації, що здійснюється за допомогою спостереження за реакцією (міміка, жести, поза, погляд і т. п.) правопорушника, потерпілого, свідка й аналізом їхніх мовних висловлювань.

Одним із психологічних методів впливу на особистість правопорушника є *метод рефлексії*, про використання якого в практиці розкриття правопорушень вказує М. Костицький. У чому суть цього методу?

Поняття рефлексія (від лат. *reflexio* — обернення назад) — процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів. У соціальній психології рефлексія виступає у формі усвідомлення дійовою особою того, як вона сприймається і оцінюється іншими людьми. Метод рефлексії в юридичній психології обґрунтований саме на з'ясуванні, як правопорушник знає і розуміє юридичного працівника, його особистісні особливості, емоційні реакції і пов'язані з пізнанням уявлення.

Вплив на правопорушника за допомогою методу рефлексії може здійснюватися різними шляхами. Наприклад, поведінкою правопорушника можна керувати за допомогою маскуванню дій, яке проводиться з метою надання цій особі лише певної інформації, а також створенням удаваної загрози. В останньому разі юрист-практик виявляє активність, проводить опитування людей, неодноразові огляди одних і тих самих об'єктів, очні ставки одних і тих самих осіб. Правопорушник, сприймаючи дії юридичного працівника і приймаючи уявну загрозу як реальну, змінює свою поведінку в потрібному для юриста напрямку.

В оперативно-розшуковій діяльності, а також у слідчій і судовій роботі способом реалізації методу рефлексії може бути передача рішення. Здійснюючи передачу рішення, наприклад, у формі підказки неправильної відповіді на суттєво важливе питання, слідчий, інспектор примушує правопорушника або прийняти її, або відмовитися від підказування. У будь-якому разі він повинен змінити своє ставлення і поведінку до процесу розкриття правопорушення: погоджуючись з юридичним працівником, правопорушник буде спійманий на брехні, а спростовуючи його підказування, він повинен навести дійсні факти й аргументи.

Психологічний вплив на особистість правопорушника за допомогою методу рефлексії здійснюється і шляхом створення в нього за допомогою сукупності дій удаваного уявлення про наявні в юридичного працівника засоби і можливості, а відповідно, і про подальші його дії. Така обізнаність правопорушника викликає посилення психічного напруження, страху, що спонукає його до певних дій. Створюючи таку уявну загрозу в обманному напрямку, слідчий, працівник суду, інспектор добивається певної переваги в своїй позиції над правопорушником (не можна забувати й про те, що зустрічаються правопорушники з немалими інтелектуальними здібностями і досвідом протиправних дій, які також здійснюють

рефлексію, тобто розрахунок своїх дій, виходячи з можливих дій працівника правоохоронних органів).

Підбиваючи підсумок розгляду методу рефлексії, слід зазначити: вплив на правопорушника має здійснюватися не грубим примушенням, а шляхом передачі підстав, з яких він міг би вивести своє, не передбачене юристом, рішення.

Деякі вчені і практичні працівники в царині юриспруденції, наприклад, А. Дулов, О. Ратінов, А. Столяренко, включають у психологічний арсенал впливу працівників правоохоронних органів на особистість правопорушника метод навіювання (суперечка про можливість застосування цього методу в процесі розкриття правопорушень триває серед спеціалістів до сьогодні).

За своєю суттю навіювання — цілеспрямований, неаргументований вплив однієї людини на іншу чи групу людей. При навіюванні відбувається некритичне сприйняття інформації, чужого погляду чи позиції, прийняття її як своєї власної. Ще великий фізіолог, невролог, психіатр, психолог В. Бехтерев у своїх дослідженнях довів, що навіювання безпосередньо викликає певний психічний стан людини, не вимагаючи доказів і логіки міркувань. Тому навіювання — це переважно емоційно-вольовий вплив юриста на правопорушника.

Навіювання може здійснюватися у вербальній і невербальній формі (гримання, тихий шепіт, наказ і т. п.). Побічне навіювання досягається за допомогою передачі інформації і відомостей про життєдіяльність правопорушника, котрі створюють в нього уявлення про повну, вичерпну інформованість працівника правоохоронних органів (нейтральні за формою висловлювання, наприклад, слідчого про деталі взаємин правопорушника з його співниками, нюанси про його роботу чи захоплення і т. п.). Навіювання як метод психологічного впливу на особистість (до речі, навіювання може бути використане і стосовно потерпілого, свідка) розраховане на придушення волі людини, підпорядкування її вимогам особи, яка здійснює навіювання.

Ефект навіювання підвищується, якщо юридичний працівник враховує такі фактори:

- вік людини. Наприклад, підлітки більшою мірою піддаються навіюванню, ніж дорослі;
- психічний і фізичний стан правопорушника, потерпілого чи свідка. Практика показує, що люди втомлені піддаються більшою мірою навіюванню, ніж люди з хорошим самопочуттям;
- авторитет слідчого, інспектора чи іншого юридичного працівника. У численних дослідженнях соціальних психологів виявлено, що вирішальною

умовою ефективності навіювання є авторитет тієї особи, котра намагається нав'язати щось іншій. Пояснюється це тим, що авторитет створює додатковий елемент впливу на джерела інформації.

Серед методів психологічного впливу на особистість слід назвати метод прикладу. Суть цього методу полягає в тому, що в процесі виховної роботи відтворюються дії, прийоми, манери, правила поведінки в спілкуванні. Здавалось би, метод прикладу є чисто педагогічний спосіб впливу на інших людей. Але в основі цього методу лежить психологічний феномен — наслідування. Схильність людей до наслідування не можна вважати сліпим, механічним копіюванням дій і вчинків інших людей (сказане стосується насамперед підлітків і дорослих людей, в дитячому віці наслідування часто має не-усвідомлений характер).

Методом прикладу юрист передає своє ставлення до об'єктів, явищ життя, до діяльності, до інших людей через власну роботу, дію і поведінку. В юридичній психології за допомогою методу прикладу можна викликати критичне ставлення до правопорушника, потерпілого, свідка до себе за рахунок зіставлення конкретних дій, вчинків і висловлювань тієї особи, що чинить вплив, зі своїми власними. Особливу важливість цей метод набуває в роботі з неповнолітніми і тими правопорушниками, які порушили закон вперше.

Отже, в арсеналі юридичного психолога досить багато методів вивчення особистості, яка його цікавить, і психологічного впливу на неї. У зв'язку з цим перед ним постає завдання добре засвоїти ці методи і вміло ними користуватися в конкретних ситуаціях.